

L'operació Reconquista de España. L'intent d'ocupació guerrillera de la Vall d'Aran (octubre de 1944)

L'operació militar anomenada *Reconquista de España*, efectuada entre el 19 d'octubre i el 29 d'octubre de 1944, va ser un intent d'ocupar la Vall d'Aran amb l'objectiu d'alliberar el territori i instaurar la seu del govern de la República. Va esdevenir el darrer conflicte armat als Pirineus de l'últim segle i cal encabir-lo en el context polític i militar que marca els darrers mesos de la II Guerra Mundial i de la imminent derrota de les forces nazi-feixistes a Europa. Va tenir un doble objectiu: forçar el reconeixement del govern de la República Espanyola pels aliats i promoure un aixecament popular per fer caure la dictadura. Va ser ordenada per la direcció del PCE de França, encapçalada per Jesús Monzón (responsable a l'interior) a l'Agrupación de Guerrilleros Españoles de la UNE (Unión Nacional Española). Malgrat el fracàs, aquesta acció va tenir una significació rellevant en haver estat cabdal en l'evolució de l'oposició armada al franquisme i pel canvi que suposà en la direcció i tàctica del Partit Comunista.

Tot i que va ser l'acció militar més important amb posterioritat al 1939 i posteriorment ja no se'n donaria cap de més envergadura, no sembla agosarat afirmar que la seva significació no ha estat proporcional ni als estudis, ni a la divulgació feta pel principal protagonista, el Partit Comunista, ni a la cobertura mediàtica que es dona durant i després de l'operació.

Exili i resistència a la França ocupada pels nazis

Milers d'exiliats republicans participaren activament en la resistència contra els nazis a França. Els maquis catalans i espanyols començaren a coordinar-se amb la creació, a França, del XIV Cuerpo de Guerrilleros, el 7 de novembre de 1942, punta de llança de la Unión Nacional Española, plataforma antifeixista (impulsada pel PCE), que volia unir totes les forces antifranquistes, inclosos sectors conservadors però crítics o directament oposats al règim.

Raül Valls i Lucea, president de l'Amical d'Antics Guerrillers de Catalunya i vocal de la junta del PEHOC

Entre novembre del 1942 i maig del 1943, el PCE, considerant ja la idea d'integrar els diferents grups guerrillers, va impulsar les guerrilles de Pirineus Orientals, Alts i Baixos Pirineus i la consolidació de les seves organitzacions urbanes a Toulouse, Foix, Pamiers, Tarascon i Lavelanet, emparades per la creació dels *chantiers*. Aquests eren explotacions forestals situades en zones de muntanya i boscoses, creades per militants o simpatitzants del PCE i PCF (Partit Comunista Francès) per acollir els camarades espanyols, refugiats o pròfugs, van ser crucials per reclutar i entrenar els grups maquis per lluitar contra l'ocupant alemany. Els militants que s'hi aplegaven treballaven de llenyataires i carboners durant el dia i a la nit feien accions clandestines de sabotatge i resistència. A final de 1943 i inicis de 1944, el XIV Cuerpo de Guerrilleros Españoles estava organitzat a partir d'un estat major, compost per Silvestre Gómez (*Margallo*), cap del cos; José Cuevas, cap de l'Estat Major, i José Trujillo, comissari polític. Controlava 31 departaments de la zona sud. Les nombroses unitats eren formades per brigades (d'àmbit bàsicament departamental, encara que podien variar molt en nombre i efectius) i estaven agrupades en set divisions:

- La 1a divisió, liderada per García Acevedo: 2a brigada (Alt Garona), 4a brigada (Tarn i Garona), 10a brigada (Baixos Pirineus), 9a brigada (bis) (Alts Pirineus), 3a brigada (Ariège). Posteriorment, es va crear la 35a brigada (Gers).
- La 3a divisió, sota el comandament de Cristino García: 15a brigada (Lozere), 19a brigada (Ardeche), 21a brigada (Gard).
- La 4a divisió liderada per Miguel Ángel: 1a brigada (Pirineus Orientals), 5a brigada (Aude), 7a brigada (Tarn), 9a brigada (Aveyron), 11a brigada (Herauld).
- La 5a divisió a càrrec de Nieto: quatre brigades (Ain i Alt Jura, Alta Savoia, Savoia, Isère).
- La 15a divisió, sota el comandament de López Tovar: brigada «A» (Dordogne), brigada «B» (Lot) i brigada «C» (Correze).
- La 16a divisió, liderada per Miguel del Hoyo: quatre brigades (Baixos Alps, Var, Boques del Roine, Drôme).
- La 27a divisió, a càrrec de López Oveja: 16a brigada (Loira i Alt Loira), 22a brigada (Allier), 24a brigada (Puy de Dome) i el destacament del Cantal

El creixement dels guerrillers, així com la independència respecte de la resistència francesa, es concretarà el 1944, amb la creació de la *Agrupación de Guerrilleros Españoles* (AGE), també organitzada en divisions i brigades, i amb Luís Fernández (que substitueix Silvestre Gómez) com a cap de l'Agrupació; Juan Blázquez (*General César*) el comissari polític, i el coronel Miguel Ángel Sanz, cap de l'Estat Major. Després del desembarcament de Normandia, la tenaç lluita contra els nazis forçà la coordinació de forces en un comandament únic i l'AGE s'integrà, amb un ampli grau d'autonomia, en les FFI (Forces Franceses d'Interior). Amb un gran i ràpid creixement, des dels 3.400 homes del juny del 1944 fins a uns 10.000 al final de l'estiu del mateix any, va desenvolupar un paper fonamental en l'alliberament del sud de França. I és que els mesos anteriors a la tardor de 1944 foren els de la progressiva retirada nazi de França; després del desembarcament de Normandia al juny, els guerrillers de la UNE i de les FFI passaren a l'ofensiva en 18 departaments i nombrosos pobles i ciutats (entre elles, Foix i Tolosa de Llenguadoc).

Les victòries, amb batalles destacables –cas de la de Madeleine–, iniciaren el final de l'ocupació i el progressiu alliberament del país; amb això, l'optimisme i l'eufòria giraren cap l'imminent alliberament d'Espanya.

La gestació de l'operació

La victòria contra els nazis féu girar els ulls cap Espanya. Es considerava que l'alliberament de França era el pas previ a la derrota de Franco, l'entusiasme i el voluntarisme dels triomfants guerrillers espanyols marcaren la decisió d'infiltrar-se a Espanya. Com descriuen molts testimonis, es respirava eufòria i un ambient d'optimisme. En aquest context, tant el PCE com l'AGE començaren a plantejar què fer per intentar replicar l'experiència victoriosa a França contra la dictadura franquista. I la UNE (plataforma del PCE) és qui s'encarrega d'ordenar l'inici de l'operació *Reconquista de España*.

Des del final de guerra, el 1939, la cúpula del partit estava dispersa entre Moscou, Mèxic, el nord d'Àfrica i França; i la dificultat comunicativa amb el buró polític de Moscou convertí la delegació francesa en la principal autoritat de l'interior. Durant l'ocupació nazi, Jesús Monzón, secundat per Carmen de Pedro (la delegada del buró polític i parella sentimental del navarrès), Manuel Azcárate i Gabriel León Trilla, va ser qui assumí el lideratge del PCE a França. I, des de final de 1943, assumí la delegació del comitè central de Madrid per reconstruir l'organització de l'interior i impulsar la Junta Suprema de *Unión Nacional*.

El PCE va impulsar, des de l'agost 1941, la Unión Nacional Española (UNE) a partir d'un manifest (elaborat a Moscou pel nucli dirigent, Dolores Ibárruri, Jose Diaz i Jesús Hernández) que pretenia establir una convergència sota un programa comú republicà que deixava fora els partidaris de Casado, de Prieto i els considerats "espies nazi-trotskistes". Seguint això, el PSUC també publicà un manifest idèntic, orientat a l'àmbit i a l'autogovern català, que apostava per la creació de l'Aliança Nacional Catalana. Un any després, el setembre de 1942, coincidint amb l'ofensiva alemanya a Stalingrad i amb els rumors de pau per separat, es publicà un nou manifest, centrat en 9 punts i en què desapareixien les referències al govern Negrín o a la legalitat republicana, amb l'objectiu d'aproximar-se a sectors monàrquics *juanistes*. La política de la UNE es concretà en la creació de la Junta Suprema de Unión Nacional (JSUN) a partir d'una reunió celebrada (suposadament a Grenoble, encara que hi ha fonts que la situen a Tolosa i Montalban) on s'acorda enviar a Espanya representants perquè contactin amb diferents forces opositores. Malgrat la voluntat unitària i l'aproximació dels sectors del PSOE afins a Negrín i d'una part de la CNT que es va escindir i s'hi va vincular, la UNE no es va convertir en una plataforma que aglutinés tot l'exili republicà.

Sobre qui pren la decisió de l'operació *Reconquista de España*, l'ordre d'actuació va seguir instruccions de la delegació del partit a Espanya i de la Junta Suprema d'UNE. Segons Manuel Azcárate, va ser dictada en una carta enviada per Jesús Monzón des de Madrid l'estiu de 1944. Des de la seva casa de Ciudad Lineal (Madrid), amb el vistiplau de la delegada del BP del partit a França, Carmen de Pedro ordena que l'exèrcit de la Unión Nacional Española creués els Pirineus: des del setembre, petits grups penetrarien des d'Irun fins a Figueres a l'efecte de distraure i dispersar les tropes enemigues; i, el 19

d'octubre, 4.000 guerrillers més entrarien per Canejan amb l'objectiu d'alliberar la Vall d'Aran. Les referides instruccions confiaven en la insurrecció que es produiria quan els guerrillers entraren a territori espanyol.

L'inici de les operacions

L'Estat Major de l'Agrupació (establert a Montréjeau) i de la divisió 204 són qui preparen el pla d'operacions, que consisteix a intentar crear un cap de pont a la Vall d'Aran mentre s'efectuen operacions de dispersió pels Pirineus, especialment a la zona de Roncal, Canfranc (Paso de la Vieja), Urdiceto, Valcarlos, Benasque o Girona. Mentre els responsables de l'Agrupació planificaven la resta d'operacions de distracció, López Tovar, cap de la divisió 204, era designat responsable de l'operació central d'ocupació de la Vall d'Aran i la seva unitat, la que l'havia d'executar. L'objectiu era conquerir una part del territori. Es pretenia establir un govern republicà que fóra reconegut per França i, posteriorment, per les Nacions Unides.

El comandament de la divisió 204 s'instal·la al castell de Foix (Ariège) amb els responsables següents:

- Cap de divisió: el tinent coronel Vicente López Tovar,
- Cap de l'Estat Major: Ángel Carrero, *el comandante Álvaro*
- Responsable polític: Joaquín Yufera
- Cap d'operacions: capità Eloy Castellanos
- Cap de serveis: capità Mames Garfias *el Madrid*
- Cap de contraespionatge; Joan Blazquez, *general César*, unit posteriorment
- Representant de Joventut Combatent (branca juvenil de la UNE) a la divisió, Francesc Serrat Pujolar, *Cisquet*.

Malgrat que es plantejaren també altres opcions (una franja de 130 km entre Andorra i la Vall d'Aran, Llivia o la vall que va a Andorra des de la Seu d'Urgell), s'optà finalment per la Vall d'Aran. Els gestors de l'operació concebien que la Vall d'Aran era un espai propici per ser alliberat: era més accessible accedir-hi per França que no pas per Espanya (el túnel de Vielha estava en construcció); les forces franquistes només estaven representades per un batalló d'infanteria (La Albuera) reforçat per efectius de la guàrdia civil i la policia armada; i la comandància guerrillera confiava que les neus pròximes podien complicar la comunicació entre Tremp i Vielha i, amb això, l'arribada de reforços franquistes. Ara bé, no consideraren justament ni el moviment de tropes militars franquistes a la vall (batalló d'Arapiles núm. 3, tota la guarnició de Berga i diferents unitats de la divisió 42), ni el suposat estat d'ànim *preinsurreccional* de la població del territori.

L'acció de propaganda

La propaganda que precedí l'operació es va dur a terme bàsicament des de la publicació *Reconquista de España* i des de les ràdios des d'on el Partit Comunista emetia (Radio España Independiente – La Pirenaica i, especialment Radio Toulouse), mitjançant els espais que la referida ràdio posà a disposició de la UNE. També es distribuïren fullets a nom de la *Unión Nacional Española* o l'*Aliança Nacional Catalana* on s'encoratjava a

engrossir brigades de guerrillers; en el cas de la brigada anomenada Lluís Companys, s'apel·lava la recluta de catalans "que han d'alliberar Catalunya i Espanya". Com a mostra del desmesurat optimisme, una proclama, datada el 21 d'agost de 1944 a Perpinyà, signada pel comitè departamental d'UNE, anunciava l'ingrés d'unitats de guerrillers "que con la vista puesta en España bajo la dirección de la JSUN asestan el golpe definitivo que dé al traste a Franco y a la Falange".

Poc més tard, l'1 d'octubre posterior, la JSUN advocava "Por un amplio y potente ejército guerrillero en el seno de las masas", on elogiava "las constantes acciones de nuestros valerosos guerrilleros" i que "el ejército guerrillero es invencible", on ja es mostra orgullós de la dotzena d'agrupacions guerrilleres existents, a més de reconèixer que és un moviment "raquítico, compuesto por los hombres más audaces y convulsivos de España. Y hemos de pasar inmediatamente a la formación de un ejército de masas" alhora que urgeix a la creació de "guerrillas del llano", de reserves per tot arreu. Cridava "A las armas, al combate" i acabava amb "Viva España, Viva la Junta Suprema, Viva la U.N, Viva los guerrilleros del XIV Cuerpo".

El mateix 1 d'octubre, l'editorial d'*En Lucha*, òrgan de l'agrupació de guerrillers, reclamava que: "Hay que ganar inmediatamente la libertad de España", insistia en l'actuació de l'oposició interna per l'alliberament del règim franquista, que "la soberanía y independencia de la Patria no se conquistan más que por la sangre y el esfuerzo de sus propios hijos", i que són els espanyols els qui han de "demostrar al mundo que España no es una agencia del nazismo y que el pueblo español es capaz de aplastar por si solo a Franco y la Falange". Així, esperançats per la derrota de l'Eix, la caiguda de la dictadura de Franco havia de ser imminent. Per aconseguir-ho, calia despertar una insurrecció nacional, amb grans vagues i manifestacions, alliberar una zona controlada pels guerrillers on s'establís el govern provisional que havia de ser reconegut internacionalment i connectar el conflicte espanyol amb el mundial per vincular el destí de la dictadura franquista amb les feixistes europees. El pla d'invasió en cap moment es va encobrir (sense concretar-lo) i, des del setembre, foren notòries les crides públiques des de *Reconquista de España*, òrgan de la UNE o d'*En Lucha*, portaveu de l'agrupació de guerrillers *Reconquista de España*.

El primer periòdic, en un editorial publicat el 6 d'octubre, anunciava la formació d'"un amplio y potente ejército en el seno de las masas" i que els guerrillers "deben responsabilizarse en grado sumo, redoblando su actividad bélica, su capacitación y organización. Ante el mandato de la Junta Suprema (...) que nos concede el puesto de honor en la nueva cruzada de insurrección nacional, contestando ¡Presente!, incorporando a nuestras unidades los nuevos combatientes" a l'efecte de "desencadenar la insurrección nacional para que España sea libre y feliz". I el 8 d'octubre de 1944 considerava que "El momento exterior político y militar presenta una coyuntura favorabilísima para nuestros propósitos de combate. El pueblo español está en condiciones y dispuesto para la lucha. Tenemos fuerzas suficientes. La situación de Franco y la Falange no puede ser más precaria sin la ayuda ni del contacto con los nazis. La lucha será heroica pero triunfaremos". El setmanari *En Lucha*, el 12 del mateix mes, perseverava en el caràcter decisiu i heroic de

la guerrilla, en la mobilització camperola i el nodriment de les files guerrilleres a partir de desertors de l'exèrcit franquista. L'optimisme tàctic era ben visible en una premsa i una ràdio que desprenien entusiasme arreu: els articles, les notícies i les proclames radiofòniques constataven el suport incondicional del poble, la baixa moral falangista i la multiplicitat d'accions guerrilleres victorioses.

Respecte al canal radiofònic, Radio España Independiente (La Pirenaica), única controlada totalment pel Partit Comunista i un canal on s'informava sobretot de les decisions i directrius de la direcció als nuclis del partit, va tenir un paper molt limitat en l'operació: el context de guerra mundial i l'emissió des de Moscou entorpiren el contacte i la comunicació. Segons explica Dolores Ibárruri, *Pasionaria*, el seu to fou excessivament genèric i poc concret: "A través de la radio difundíamos manifiestos, llamábamos a la lucha contra el franquismo, pero no fijábamos actuaciones concretas. ¿Cómo podíamos decirles a los camaradas de Francia que hicieran esto o aquello si no teníamos prácticamente ningún contacto y no conocíamos los problemas concretos? A nosotros, en Moscú, no nos llegaba prácticamente ninguna información, y no sólo de los guerrilleros, sino de otros ámbitos. No teníamos relaciones con el resto de Europa, y las comunicaciones eran tremendamente difíciles. En aquel momento, los órganos directivos del partido en España y Francia tenían total autonomía para actuar. Nosotros admirábamos a los luchadores pero no les dábamos directrices para que la gente se sacrificara."

Per contra, Ràdio Toulouse, amb la nova fase començada des del 19 d'agost, data de l'alliberament de Toulouse, la UNE (i el Partit Comunista) tingueren un espai on es difongueren consignes propagandístiques clares (en castellà i català) i es pronosticava: "el seguro ocaso del franquismo" i anunciava que cinquanta mil guerrillers es disposaven a atacar Espanya. La inicial presència socialista va ser reemplaçada per la UNE, que començà a emetre un programa diari de 10 minuts, a les 11 i 5 de la matinada, seguit d'un altre d'Aliança Nacional Catalana (entitat anàloga impulsada pel PSUC). Una emissora que podia ser captada al sud de França i, fins i tot, a la franja costanera mediterrània i a les zones limítrofes als Pirineus. Com a resultat, es produïren mobilitzacions i manifestacions als carrers, com la que tingué lloc a Toulouse el 23 d'agost, on es manifestaren 7.000 persones als crits de "¡A por Franco! ¡A por la Falange! ¡Ahora con las armas a combatir en España!". Un ambient d'entusiasme, derivat de l'eufòria victoriosa i de l'afany d'expulsar l'usurpador Franco, que facilitava la mobilització guerrillera i l'allistament majoritari de comunistes i, en menor mesura, d'anarquistes i socialistes.

Les operacions de distracció per tot el Pirineu

El 15 d'octubre es publicà el primer informe de guerra, i segons l'òrgan *Reconquista de España* "El ejército del Pirineo, primera gran unidad guerrillera, organizada bajo un mando único, ha quedado constituido. En todo el frente de este ejército continúan las escaramuzas y acciones de reconocimiento; en algunos puntos, especialmente en la zona de Ripoll y en la confluencia oriental de la frontera hispano-franco-andorrana nuestras fuerzas, con efectivos de hasta una compañía, han librado ya encarnizados combates, causando numerosas bajas al enemigo..." Així doncs, no era cap secret l'operació i les

mobilitzacions guerrilleres van ser divulgades, tot i que sense concretar la zona prioritària que havia de ser ocupada.

De fet, les incursions començaren ben abans de la gran operació d'octubre. Entre el juny i setembre es començaren a enviar grups de guerrillers perquè travessaren la frontera; sembla que s'infiltraren de forma escassament programada en el marc d'un clima d'eufòria i sovint per iniciativa dels propis caps d'unitat. Al juny, després del desembarcament de Normandia, el comitè de la UNE (a proposta de la delegació del PCE) publicà un manifest on exhortava a tots els guerrillers dirigir-se als Pirineus. Tot seguit, l'AGE donà l'ordre a les unitats i, en un parell de mesos, la major part de guerrillers espanyols es trobaven prop de la frontera espanyola. Malgrat el desig francès d'incorporar els guerrillers espanyols a l'exèrcit francès per anar a combatre contra Alemanya, la immensa majoria es negà. El dirigents del PCE veien imprescindible conservar intactes aquestes forces per poder derrocar a Franco.

La concentració de guerrillers al sud de França forçà la reestructuració de les unitats guerrilleres i la mobilització reclutadora de la UNE i el PCE. No tan sols s'enrolaren experts guerrillers, també fills d'emigrants o resistents que no havien lluitat amb les armes contra els nazis. La majoria serien comunistes, però també hi hagueren anarquistes i, en menys nombre, republicans i socialistes. Segons Azcárate, "el deseo de ir a luchar a España era un clamor generalizado entre los españoles, muchos de los cuales por iniciativa propia y de forma casi incontrolada iban pasando la frontera". Entre ells, hi hagué grups de la 3a brigada, unitat que havia pres part de l'alliberament de Foix i era liderada per José Oría, José Mateo i Pascual Gimeno "comandante Royo". Així, un grup de la 3a brigada de la 26a divisió, integrada per 18 homes i a càrrec de *Capitán* (Anastasio Serrano) penetra el 18 de setembre per la frontera d'Andorra oest. El dia 20 ho fa una altra unitat de la brigada, liderada per Manuel Moreno (*Comandante Quico*) i ambdós grups s'uneixen prop de Ponts. Malgrat que l'ordre d'operacions afirma que la 3a brigada "tiene como misión la ocupación y liberación del subsector que tiene como centro el pueblo de Tresp, limitando al Este por el río Segre y al Oeste por el río Ribagorzana", l'objectiu era excessivament ambiciós atenent el nombre de guerrillers i l'extensió desproporcionada del territori. Tanmateix, la tònica general va ser la dispersió d'aquestes petites unitats que, en algunes ocasions, s'uniren a altres grups dispersats. Així, un de la 3a brigada estigué poc després pels voltants de Solsona, així com un altre de la 5a brigada manat per Delicado i format inicialment per una trentena de guerrillers que s'establiren inicialment per l'entorn de la capital del Solsonès.

Tanmateix, altres divisions que s'organitzaren penetraren per diferents indrets coincidint amb l'intent d'ocupació de la Vall d'Aran a l'efecte de dispersar les forces franquistes, no sense oblidar la penetració a territori espanyol per agitar la insurrecció contra la dictadura. Una de les divisions organitzades va ser la 186a divisió, centrada en Hautes-Pyrennes, Vallée d'Aure, i que actuà entre Aragó i Navarra. Entre d'altres, englobava la 60a brigada, amb uns 170 homes, que entrà el 20 d'octubre a Navarra, en direcció a Ochagavia; o la 570a brigada, amb uns 320 homes, que va patir moltes baixes en l'enfrontament amb l'exèrcit quan intentava penetrar dins del territori. Una altra divisió, la 15a, amb la

218a brigada, actuà al nord d'Osca, entre Ansó i Pont de Montanyana, fins a la seva desarticulació. A la Cerdanya nord, la brigada Macià comandada pel comandant Josep Mas Tió del PSUC penetra en diverses ocasions fins al Ripollès, Osona i la Garrotxa. Cal dir que es produïren combats i enfrontaments a tota la franja dels Pirineus, des del Bidasoa fins al cap de Creus i tingueren una especial duresa al Roncal.

La presència i incursió de petits grups de guerrillers, sobretot entre setembre i inicis d'octubre, és també recollida en la correspondència del Ministeri de l'Exèrcit, situada a l'Arxiu Militar d'Àvila. Diferents i abundants telegrams informen de les penetracions de petits grups de guerrillers, enfrontaments i morts d'alguns; fins i tot, en telegrama amb data de 30 de setembre del 1944, es notifica la detenció de quatre maquis a Castellbó, que, després de ser interrogats, expliquen que se n'havien establert milers en la zona fronterera del Vall d'Aran per apoderar-se del territori liderats pel general Riquelme. Tanmateix, les detencions i morts de guerrillers anaren més enllà del mes de setembre i del mes d'octubre: la dispersió i desbandada de grups cap l'interior, així com infiltracions progressives a l'efecte de crear agrupacions, provocaren la presència de guerrillers i la seva persecució: a tall d'exemple, el grup liderat pel capità Antonio Campos penetrà pel Ripollès a l'efecte de dispersar l'enemic i, després d'un tiroteig a Ribes del Freser, es dirigí a Sant Joan de les Abadesses i a Campdevànol, on morí el guerriller Camilo Font, i fins a Castellfollit de la Roca, on foren capturats el 26 de novembre. Un altre exemple foren els nou guerrillers morts el 7 de desembre de 1944 a la masia anomenada casa Borrell, del terme municipal de Sant Mateu de Bages, i d'altres grups que arribaren fins i tot pels vols de Santa Coloma de Farners (la Selva). O guerrillers aïllats que van sobreviure durant mesos i que van trobar la mort a pocs quilòmetres de la frontera, com els tres maquis capturats i assassinats prop del municipi d'Oix l'abril de 1945.

No obstant, tot fa apuntar que les ordres donades als guerrillers eren força imprecises i poc proporcionades a la potencialitat de les unitats. Tanmateix, les baixes derivades d'enfrontaments amb la guàrdia civil forçaren la divisió i rearticulació d'uns grups que es dirigiren generalment cap al sud, cap a les muntanyes de l'interior del País Valencià, de Terol i de Conca. Algunes de les més rellevats i de major compactació serien les liderades per Delicado i Manuel Moreno, *comandante Quico*. La primera es forjaria a partir de restes de la 3a i la 5a (una de les darreres en entrar); la de Manuel Moreno es formaria als voltants de Ponts, confluint guerrillers provinents de la 3a, 5a i 15a brigades (on Mateo seria cap d'Estat Major i Serrano l'ajudant); Manuel Moreno seria capturat el 24 de desembre de 1944 pels vols del Montseny, igual que Pascual Gimeno (*comandante Royo*), apressat a Artesa de Segre.

Per la seva part, l'operació de la Vall d'Aran s'efectuà després de l'ordre general d'operacions n. 3 de la 204a divisió, del 16 d'octubre, signada per V. López Tovar: mentre les brigades 3, 21, 468 i 402 ja havien penetrat a territori espanyol a l'efecte de fustigar l'enemic i efectuar sabotatges en diferents punts propers del Pirineu català i aragonès. les brigades 7, 9, 11, 15, 410, 471, 526 i 551 eren les que havien d'ocupar els diferents enclavaments de la Vall d'Aran a l'efecte d'establir un cap de pont. El propòsit era la "liberación de España, siendo los guerrilleros los que provoquen la insurrección nacional".

La missió consistia en "la ocupación y liberación del sector delimitado al Norte por la frontera francesa, al Sur por la convergencia de los ríos Cinca y Segre, al Este por el río Segre y al Oeste por el río Cinca". Cada brigada era l'encarregada d'ocupar el subsector adjudicat. Quatre havien de fer operacions de fustigament i de sabotatge per impedir l'accés de reforços enemics; aquestes, ja en territori espanyol quan s'emet l'ordre referida, eren les següents:

- La 3a brigada (ja a l'interior): la zona de Tremp
- La 21a brigada: la zona de Campo
- La 402a: Sort
- La 468a: Benabarre

Set brigades més eren les que havien d'establir el cap de pont ocupant els pobles següents:

11a brigada: oest de Vielha

9a brigada: Salardú i avanç cap a Vielha

410a brigada: Es Bordes i pobles propers cap Vielha

551a brigada: Les, Bausén i Pont del Rei fins a la frontera francesa i enllaçar amb Es Bordes

471a: Esterrí d'Àneu cap a Llavorsí

526a: Alòs, cap a Isil-Boreu. Enllaç cap a Esterrí d'Àneu

15a brigada: Alins. I enllaç cap a Llavorsí

Per últim, la 7a brigada constituí la reserva tàctica de la divisió. Les unitats de base foren les brigades, amb uns 300 membres (encara que també podrien oscil·lar entre 200 i 400), englobades en divisions i dividides en batallons amb uns 35 homes i uns 5 o 6 oficials. En total, intervingueren 11 brigades que conformarien entre 4 i 5 mil homes, segons les diferents fonts.

Sembla que el dèficit de camions retardà 24 hores una operació que, finalment, començà el dijous 19 d'octubre a les 6 hores. I per a la qual utilitzaren plànols 1:50000 de l'exèrcit espanyol. Aquella nit penetraren a la Vall d'Aran petits grups de 30 a 50 guerrillers amb l'objectiu de prendre Vielha. En concret, foren 4 les brigades que penetraren directament (a Baix Aran, l'11a, 410a, 551a i a l'Alt Aran, la 9a), mentre tres més es desplegaren pel flanc esquerre de l'operació per dispersar tropes enemigues i tallar la carretera de Tremp a Vielha, principal connexió de la vall amb Espanya. El flanc dret era protegit tant per la cadena muntanyenca i la frontera com per les brigades 21a, 3a i 468a, en disposició també de fustigar forces que circularen per les carreteres Lleida-Pont de Suert i Pobla de Segur-Pont de Suert. Un cop es conquerí la carretera i el límit fronterer a Pont del Rei, diverses unitats de subministrament i aprovisionament i forces de la reserva tàctica penetraren a Espanya per la carretera.

A Vielha!!

Durant el primer dia, les forces que s'infiltraren a la Vall d'Aran estigueren integrades per uns 1.500 homes, encara que, segons l'historial del batalló Albuera de l'exèrcit franquista,

foren uns 2.500. L'efecte sorpresa i l'escassa presència de tropes enemigues va fer que la nit del mateix dia 19 les forces guerrilleres pogueren ocupar i establir-se a la meitat de la Vall. Les poblacions alliberades, especificades en un comunicat guerriller el dia 23, foren: Bossòst (amb 600 habitants, segona població més gran), Bausén, Canejan, Pursingles, Pradel, Les, Portillon, Arres, La Bordeta, Arró, Vilamós, Vegós, Es Bordes, Aubert, Bellau, Benós, Arrós i Vila, Montcorbau, Mont i Vilac.

Malgrat l'aparent èxit, els punts estratègics importants no s'havien ocupat: ni l'entrada nord al túnel de Vielha, ni el port de la Bonaigua, ni Vielha (nucli de major població, amb poc més de 800 habitants, capital i centre de la comarca). Tanmateix, a la resta de la Vall, les partides guerrilleres que actuaren tan sols pogueren ocupar de forma temporal i efímera els pobles d'Unha, Bagergue i Garós. Altrament, la imminent resposta i la mobilització preparada per l'exèrcit franquista neutralitzà ràpidament el factor sorpresa.

L'Estat Major, després d'estar inicialment al vèrtex 1928, s'instal·là a Bossòst, en la recentment ocupada caserna de la guàrdia civil, des d'on López Tovar dirigí l'operació. Es decidí establir el lloc de comandament allí (a la mateixa caserna de la guàrdia civil) en ser la població més important del Baix Aran, la segona amb més habitants de tota la vall i estar situada en una zona ben comunicada amb França (a poc més de 8 km) i, relativament segura, a uns 16 km de Vielha. Va ser ocupada per guerrillers provinents dels passos muntanyencs d'Estiuera i Cuma després de reduir els guàrdies civils que s'havien atrinxerat a la mateixa caserna; en els enfrontaments, moriren, als marges del riu Garona, dos policies armats que intentaren fugir. Allí, segons els testimonis, Juanito de ca Arroyo (Joan Blázquez, el comandant Cèsar), que era fill d'aquesta localitat, va donar ordres expressives de no dur a terme cap represàlia.

Les, així com la resta de pobles del Baix Aran, foren ocupats ràpidament per la brigada 551 sense pràcticament resistència. Aquell va ser alliberat pel Batallón Honorato, que va fer presoners entre 8 i 10 guàrdies, segons el tinent José Andrés, León. A Les moriren cinc persones, entre elles Francisco Martínez, carabiner, i Josep Maria Busquet, disparat pels guerrillers en pensar-se que els anava a disparar des d'una finestra; a prop d'allí, a Pontaut, un altre grup guerriller matà un mutilat de guerra franquista que mostrà resistència. Mentre Les era ocupat, una altra unitat va prendre la frontera de Pont de Rei.

A Es Bordes les coses no foren tan fàcils. Allí es trobava la segona companyia del batalló Albuera, liderada pel tinent Andrés Rivadulla. La Brigada 410, dirigida pel comandant Joaquín Ramos, el cap de l'Estat Major Vicente Biosca i el capità Jaume Puig com cap de serveis, arribà de matinada. Segons testimonis orals recollits per Daniel Arasa, el tiroteig començà a les quatre de la matinada després que la guàrdia civil i una part de la tropa es negaren a rendir-se. El combat es produí en la petita plaça Major del poble: mentre que el guerrillers s'atrinxeraren al bar estanc, en dos habitatges d'enfront disparaven el tinent Rivadulla, el sergent i diversos soldats i guàrdies civils. El tiroteig acabà amb la crema de diverses cases (cas de l'estanc) i la fugida dels militars i guàrdies, que es despenjaren sobre el riu Garona per anar-se'n en direcció a Vilamós i Bagergue. Poc després, es dirigí des de Vielha, passant per Es Bordes, un camió amb una trentena de soldats, un tinent i un sergent. En arribar a aquest poble, començà un nou enfrontament que se saldà,

novament, en victòria guerrillera, detenció dels soldats i la presa del camió. El balanç total de la presa d'Es Bordes, segons les fonts, va ser de set soldats, dos guàrdies i set maquis morts.

A l'altra part de la vall, la 9a brigada guerrillera, formada en la seva majoria per comunistes que lluitaren en la resistència francesa al departament d'Aveyron, a les ordres de Amadeo López (*Salvador*) i amb José Luís Fernández Albert (*Pepe Luis*) de responsable polític, inicià l'ocupació de Salardú. També hi havia, englobada en aquesta brigada, una unitat de 27 membres de la CNT, entre els quals hi havia Antonio Téllez, posterior autor de diverses obres de la guerrilla llibertària. Després d'ocupar Bagergue, un dels batallons seguí en direcció a la Bonaigua per instal·lar-se en unes cotes que dominaven la carretera Tremp-Vielha, mentre que la resta atacava Salardú, municipi estratègic per tancar la carretera que uneix Vielha amb el port de la Bonaigua amb Tremp (única comunicació d'aleshores amb l'interior de Catalunya). En aquest poble els esperava la 1a companyia del batalló Albuera liderada pel capità Fernando Raposo, una secció de la guàrdia civil (una quinzena de membres), dirigida per Sixto Mayayo i una companyia de la policia armada. La defensa es féu des del campanar (amb un grup de soldats amb metralladores), en la part cap a la Bonaigua i des d'un hotel, en una zona situada vora la carretera, en direcció cap a Unha. Segons el guerriller Manuel Cardona, la resistència dels defensors (la gran part dels quals, segons Daniel Arasa, eren antics soldats de l'exèrcit republicà de la zona de Conca que repetien el servei militar) emplaçà els guerrillers a fer foc en morters, sense èxit. El resultat de la prolongació del combat fou d'algunes cases destruïdes i de víctimes mortals, destacant la desena de baixes guerrilleres (segons Baños, almenys vuit morts pel 6è batalló Alba de Tormes i dotze ferits) i la mort del sergent César de la Fuente i un caporal franquista. Finalment, l'arribada, pel port de la Bonaigua, del 5è batalló de Cazadores de Montaña Barcelona, de la 42a divisió des d'Esterri d'Àneu (i, més tard, el 6è batalló Alba de Tormes), provocaria la retirada guerrillera.

Mentrestant, les brigades 410 i 551 seguiren avançant ocupant alguns petits pobles i, superat Vilac, es detingueren a les portes de Vielha i Casau. A la capital de la vall es trobava el capità general de la IV regió militar, el famós tinent general José Moscardó (arribat el dia 18 a la nit fins al dia 21 que torna a Barcelona) amb les companyies 3a, la de màquines i la plana major del batalló Albuera, dirigides accidentalment pel capità José Pascual Monente i una companyia de la policia armada i forces de la guàrdia civil. L'atac va ser ordenat a la brigada 11, liderada pel comandant Jesús Prat i amb guerrillers que havien lluitat a la zona d'Herault a la resistència francesa, reforçada per la 410. La gran part arribaren a les proximitats de Vielha en una quinzena de camions. S'establiren inicialment a les cotes 2.167 i 2.163 i, després d'ocupar el salt d'aigua de subministrament elèctric a Vielha, no intentaren prendre-la per considerar que estava fortificada (atenent falsa informació) quan realment tan sols ho va estar parcialment. Sembla que es féu aquesta apreciació per prendre com a verídica suposada informació proporcionada per persones de la comarca a un infiltrat, dins de les files guerrilleres que, segons Baños, advertí (falsament) de la presència d'important artillera i força enemiga.

La suposada passivitat guerrillera provocà, el dia 23, una ordre on es destituïren els

comandaments de l'11a brigada (Jesús Prat, Lucio Torres i Ramón Carreres) "por no haber sabido llevar a cabo la misión que les había sido encomendada, ocasionando con ello un gran perjuicio al Plan General de Operaciones". Van ser substituïts per Eloy Castellanos i Pedro Rodríguez (capitans que ascendeixen a comandants) i Ramon Capdevila (tinent que puja a capità). El fustigament de Vielha consistí a fer ús de peces d'artilleria de petit calibre (75 mm), metralladores antiaèries de 20 mm i foc de morter del 81 entre els dies 19 i 25, des d'unes posicions estabilitzades: la població de Vilac i voltants, la muntanya de Mig Aran i el Pía de Vías, que dominava Vielha des de l'altura. El còmput global de víctimes mortals va ser de dinou soldats i sis maquis i, segons testimonis, un bon grapat de ferits. No obstant, les destruccions que els guerrillers causaren a Vielha foren escasses. I a pesar que la brigada 327 s'establí enfront de Vielha i la brigada 551 se situà a Canejan i Pursingles per protegir la vall del Toran, no hi hagué avanços. Tanmateix, tampoc no va ser fructífer l'intent d' assaltar l'Hotel Internacional, on estava instal·lat Moscardó. Tot plegat, sense èxit inicial s'acabà el factor sorpresa i la forma d'actuar diferí de la que hi estaven acostumats com a guerrillers: atacar on i quan volien i en les condicions desitjades. Foren hores i dies de relativa calma, on els guerrillers aprofitaren per fortificar la rereguarda. Tanmateix, el dia 26 un escamot guerriller aconseguí volar el pont sobre el riu Garona de la localitat de Garòs, situada entre Salardú i Vielha, on moriren dos dels maquis que col·locaren la càrrega. El dia 27 l'artilleria franquista i els canons d'infanteria començaren a actuar contra les cotes des d'on els guerrillers disparaven a Vielha. Finalment, justificant-se que "estaban esperando que atacáramos Vielha para deshacernos" (paraules de López Tovar) es decidí la retirada. Es basava en la superioritat militar, numèrica i d'armament, de l'enemic. Certament, a Vielha arribaren progressivament unitats militars de reforç, entre elles, els batallons Barcelona núm. 5 i Alba de Tormes núm. 6, algunes de les quals tingueren enfrontaments amb els guerrillers en operacions de reconeixement. També hi hagué enfrontament al túnel de Vielha, on s'intentà atacar tant la boca nord com la sud, uns 400 guerrillers que foren repel·lits pels defensors, quatre seccions d'infanteria de reforç del batalló Catalunya núm. 4 de Pont de Suert, ajudades per l'arribada el dia següent, el 20, de dos companyies més del mateix batalló i una secció de policia armada, que feren fugir els guerrillers. I als boscos propers a Gausac, molt a prop de Vielha, hi va haver un dur combat on, segons el testimoni del soldat Juan López recollit per Daniel Arasa, un sol guerriller, sobre un avet, disparà amb fusell metrallador contra tota una companyia fins que va ser abatut. Altrament, fora de la vall, es produïren també topades rellevants amb víctimes mortals: el dia 19, al sector d'Esterri-Llavorsí (Pallars Sobirà) els guerrillers atacaren en gran nombre amb el propòsit de tallar les comunicacions dels municipis situats a l'est de la vall. La brigada 471 (liderada per Emilio Álvarez Canosa *Pinocho* i formada per unitats de la resistència francesa que lluitaren a la Dordogne i Haute Vienne-Limoges-), va desplegar-se amb la missió d'ocupar Esterri d'Àneu, sense èxit, a l'efecte de tallar la carretera Trep-Vielha i evitar l'arribada de reforços enemics. Precedit de xocs entre grups d'exploració i policia armada, el dia 19 es produí un important combat de diverses hores als voltants d'Esterri d'Àneu. Segons *Pinocho*, "en total la brigada perdió 32 hombres entre muertos

y desaparecidos, entre ellos lo veteranos Gamboa, González 'el Asturias', y otros, además de seis heridos que pudieron regresar por su propio pie a Aulus-les-Bains". Tanmateix, la 526a brigada (liderada per Francisco Rodríguez), després d'ocupar Alòs a partir d'un tiroteig a la caserna de la guàrdia civil, va avançar cap Isil-Boreu fins a Esterri, on havia d'enllaçar amb la brigada 471. La retirada d'aquesta impossibilità l'operació i, aleshores, ocuparen petits nuclis per subministrar-se i fer mítings fins que, informats del fracàs a la Vall d'Aran, decidiren tornar a França en petits grups.

De la seva banda, més cap a l'est, mentre un dels batallons de la brigada 15, dirigida per Miguel Tomás, atacava Tor, els tres batallons restants ocupaven Alins (Pallars Sobirà). Allí, segons el tinent (i antic director del vaixell presó *Uruguai*, Anastasio Sánchez) hi hagué quatre guerrillers morts i sis de ferits, i altres baixes en forces de l'exèrcit, entre les quals, el tinent que liderava el destacament militar. Malgrat tot, el contraatac franquista efectiu els forçà a retirar-se amb un balanç de cinc maquis morts. Les restes de la brigada es divideixen i, mentre una part tornen a França, altres, sense ordres concretes, penetren a l'interior d'Espanya. I és que la incertesa i l'absència de concreció i ordres, així com el desconeixement sobre l'arribada de reforços i la situació real, provocaren vacil·lacions i diferents decisions.

La incapacitat d'ocupar el flanc esquerre, d'interceptar la carretera entre Vielha i Tremp i de tallar el port de la Bonaigua anuncià el fracàs de l'ocupació de Vielha. L'arribada de reforços de l'exèrcit acabà de decantar una balança desequilibrada. Nogensmenys, l'exèrcit franquista, al corrent de l'operació, començà a mobilitzar unitats militars cap la vall des de dies abans. Entre aquestes, el batalló Arapiles núm. 3 sortí el 13 d'octubre des de la Seu d'Urgell fins a Sort, des d'on el dia 19 anà a ocupar el port de la Bonaigua; molt poc després, marxà fins a Vielha. També tota la guarnició de Berga (composta pel batalló núm. 4 de caçadors de muntanya de Barcelona i la companyia Plana Major de l'Agrupació de Muntanya núm. 2) es dirigiren a la Pobla de Segur, on romangueren una setmana fins al dia 21, quan marxaren en caravana de camions fins al port de la Bonaigua i, des d'allí, a Vielha. I és que des del mateix dia 19 arribaren, a la capital de l'Aran, la resta d'unitats de la divisió 42 del general Marzo: el batalló núm. 5 Barcelona (amb una companyia que es queda a Salardú i dos que van a Vielha), el batalló Arapiles núm. 3 del regiment 14 i una secció d'intendència, una companyia de sapadors, una del batalló 5 i quatre del 3, la Plana major de l'agrupació 2a i la secció de canons del batalló 6, la companyia de destins del 5è batalló, una bateria d'artilleria del 72/22 i una altra del 105/11, una companyia del batalló 6 i una bateria del 105/11 que roman a Salardú, dos companyies del batalló 4, el 4t batalló, una companyia de sapadors i el 1r batalló de muntanya, així com ramats i seccions de veterinària i sanitat. En total, segons càlculs de Martínez Baños, el dia 26, previ a la contraofensiva, els efectius de l'exèrcit a la vall sumaven, almenys, 2.698 homes, una proporció que, comparada als prop de 4.000 guerrillers, tot i la inferioritat d'armament, era clarament favorable als defensors.

La retirada guerrillera

Les unitats de les divisions 42 i 41 de l'exèrcit tingueren com a primer objectiu conservar

Vielha i la comunicació del túnel amb la Pobla de Segur; en segon lloc, havien de recuperar tots els pobles ocupats pels guerrillers i els passos fronterers de Pont del Rei i de Portillon. A partir del dia 28, els guerrillers comencen a abandonar posicions i el 26 les tropes de Marzo ocuparen Vilac i Mont, on segons, informes militars, hi hagué 26 baixes mortals guerrilleres; també son ocupats Montcorbau, Aubert, Vilà, Arròs i Es Bordes, sense pràcticament resistència. El dia 30 ocuparen Les, sense l'oposició d'uns guerrillers que travessaren la frontera.

Davant la percepció de l'advers panorama per la concentració de reforços enemics i la incapacitat de prendre Vielha, els guerrillers es retiraren. Les diferents brigades reberen, el dia 28, l'ordre de retirar-se cap a França. La comunicació, via telefònica i mitjançant enllaços, fou rebuda amb certa sorpresa per algunes brigades que no havien estat derrotades, o malmeses en els combats. Malgrat tot, la retirada s'efectuà sense problemes: mentre algunes unitats es retiraren caminant fins a Bossòst, on pujaren als camions que els portaren a França, altres anaren motoritzats des de Vilac o creuaren, caminant, els passos muntanyosos per travessar la frontera. Segons Fernando Martínez Baños, es retiraren uns 3.500-4.000 maquis amb almenys 70 camions.

A excepció d'algunes unitats que es dispersaren o de guerrillers interceptats per l'enemic, el replegament va ser tranquil i la gran part estigué ja a França el matí del 29 d'octubre, quan avançaren els reforços de l'exèrcit franquista. Van ser retirats també una vintena de ferits i la gran part del material i els camions requisats. Pel que fa als prop de 300 presoners enemics (la major part, soldats, també alguns guàrdies civils), una part s'escaparen durant la retirada (sense que les unitats guerrilleres fessin esforços a evitar-ho), i els evacuats a França foren duts al camp de Bourrasol, a Toulouse, i, dies més tard, entregats a les autoritats franquistes i retornats a Espanya.

La decisió de la retirada ha estat objecte de forta controvèrsia política. Tant Santiago Carrillo com la versió oficial del PCE assenyalaren, en una tesi recollida i acceptada per alguns investigadors, que Carrillo es va reunir amb Luís Fernández i López Tovar, acompanyats també del general Joan Blázquez i Carmen de Pedro, i que fou ell mateix qui els convencé i qui ordenà la retirada per evitar una carnisseria. No obstant, diferents membres de l'AGE, López Tovar i altres historiadors afirmaren que la decisió ja estava presa abans de l'arribada de Carrillo. El mateix Tovar confessa que ja havia donat l'ordre abans de la reunió amb Carrillo i que va ser ell qui els va convèncer de la retirada, atesa la considerable presència de tropes franquistes i la nul·la insurrecció popular que tant havia estat proclamada en els mitjans propagandístics del partit. De fet, difícilment hagueren pogut evacuar tan ràpidament milers de guerrillers si la decisió no hagués estat presa i preparada abans. Més enllà del debat, el cert és que el fracàs dels objectius de l'operació va precipitar la caiguda en desgràcia de Monzón i la consolidació de Carrillo a la direcció del PCE.

L'arribada a França va ser aparentment tranquil·la. No van ser interceptats ni bloquejats per les forces franceses. Malgrat la petició d'entrega d'armes, s'hi van negar a fer-ho i les seves unitats foren declarades batallons de seguretat; d'aquesta manera, eren controlades per haver d'informar del llistat d'armament, material i personal. Finalment,

foren definitivament dissoltes el maig del 1945 i obligades a entregar tot l'armament. Quant al balanç oficial de l'operació, malgrat el fracàs militar, tingué el to triomfalista i autocomplaent característic del discurs del partit dels anys 40. Com a mostra, el següent escrit, publicat (a Toulouse) el gener del 45 des de l'òrgan del partit, *Nuestra Bandera*: «Los guerrilleros de Cataluña han liberado durante diez días las poblaciones del Valle de Arán, derrotando y poniendo en fuga, después de hacerles centenares de bajas, a las fuerzas represivas franquistas, infinitamente superiores en número y armamento. Durante estos días han funcionado en el Valle de Arán los órganos de poder de Unión Nacional, el pueblo ha administrado sus destinos. No ha habido represalias ni persecuciones de ningún género; funcionaron los ayuntamientos de Unión Nacional, incluso con la participación de sacerdotes. Los prisioneros fueron respetados y puestos en libertad al evacuar. Un teniente de la Guardia Civil que se entregó a los guerrilleros fue, asimismo, respetado. Las iglesias estuvieron abiertas sin que nadie entorpeciera el culto. Se revocaron todas las multas puestas por la Fiscalía de Tasas a los campesinos. Éstos quedaron en libertad de vender o no sus productos al precio que estimaran justo... Unidades guerrilleras estuvieron a punto de capturar en el pueblo de Viella al traidor Moscardó, que salió huyendo como una liebre.» No obstant, malgrat l'ocupació temporal d'una vintena de petites poblacions, els principals objectius no s'aconseguien: diluït el determinant factor sorpresa, no s'aconseguí cap dels punts estratègics, ni Vielha, ni el port de la Bonaigua; davant d'aquesta situació i l'arribada progressiva d'unitats militars franquistes, es decidí la retirada.

Balanç de baixes

La xifra total de víctimes ha estat objecte d'una certa controvèrsia a causa de la disparitat del recompte oficial i dels efectuats pels diferents investigadors que han abordat el tema. Tanmateix, la complexitat augmenta ja que les xifres varien segons l'àmbit territorial i temporal considerat, depenent si s'engloben les infiltracions de dispersió o si es redueix a les maniobres efectuades a la Vall d'Aran a l'efecte d'ocupar-la.

Segons les dades oficials, apunten a 32 morts i 216 ferits entre les forces franquistes, mentre que donen 129 guerrillers morts, 241 ferits i 218 presoners. El recompte efectuat per Daniel Arasa estima que les forces franquistes tingueren 22 morts a Vielha, 9 a Es Bordes, 2 a Bossòst, 1 a Salardú, 1 tinent de la policia armada a prop de Es Bordes i 1 soldat mort després d'estimar-se un camió prop de la Bonaigua. Si hi afegim diversos ferits que moriren posteriorment als hospitals de Lleida i Barcelona, es calcula que foren una quarantena les víctimes soldats, policia armada o guàrdia civil, a les que s'haurien d'afegir els aproximadament 300 presoners. Una quantitat semblant a la de 39 proporcionada per Fernando Hernández Sánchez i lleugerament superior a la trentena proporcionada, a partir de documents militars, per Martínez Baños. Les dades són confirmades per Sánchez Agustí, que estima i concreta les víctimes hagudes: moriren 4 guàrdies civils (1 a Les, 1 a Era Artiga de Lin i 2 a Es Bordes), 3 policies armades i 27 soldats de lleva, 2 suboficials (sergents) i els ciutadans Arazubi, Busquet, Ferrer y Arjó, enterrats al cementiri de Sant Miquel de Vielha sota una làpida amb la inscripció "Caídos por la Patria, vivís en nuestro recuerdo".

Quant a les víctimes guerrilleres, l'estudi fet per Arasa assenyala que en moriren 7 a l'atac inicial a Es Bordes, inclòs un ferit que morí a l'hospital, 3 durant el primer dia d'acció a Vielha, 4 o 5 a Salardú, 2 que intentaren volar el pont de Garós, 3 o 4 més en els combats dels voltants de Vielha, un per congelació i un altre més durant la retirada. Amb la possibilitat que hi hagués alguna altra víctima no localitzada o morta posteriorment, calcula que hi hagué unes 25 víctimes en les files guerrilleres. Si hi afegim els morts durant les maniobres de distracció fora de la comarca (entre les tres brigades del flanc esquerre i les quatre disperses), el nombre total de morts guerrillers de l'operació central estaria al voltant de 60, xifra aproximada a la donada per F. Hernández Sánchez (69) i a les 67 proporcionada per Ferran Sánchez Agustí a la Vall d'Aran. Martínez Baños, basant-se en els registres parroquials d'Es Bordes, Vielha i Salardú, i en documents militars, estima que durant els dies d'ocupació hi hagué 57 guerrillers morts. Per contra, per a López Tovar, tan sols hi hagué entre 10 i 12 guerrillers morts.

Ara bé, si sumem els morts de tota la franja pirinenca entre setembre i desembre (on destaca la trentena del Roncal), el nombre pot pujar, segons Arasa, fins als dos-cents (inclosos els liquidats després de ser capturats). Una xifra a la qual s'hauria d'incloure els detinguts, processats en consells de guerra i executats. I que puja, segons Ferran Sánchez Agustí, a més de 300 víctimes mortals i 700 presoners, inclosos 33 morts de Girona, 90 d'Aragó, 105 de Navarra i morts a Barcelona i Tarragona. De fet, Sánchez Agustí s'atrevia a estimar un total d'entre 700 i 1.000 guerrillers apressats durant les operacions, i comptabilitza un total de 433 de víctimes mortals (entre guerrillers i, també, soldats, guàrdies o policies) fins al 1945, incloses també les de guerrillers procedents d'infiltracions immediatament posteriors.

Altrament, també hi hagué morts entre civils, la gran part dels quals accidentalment. A Les, morí un home per guaitar amb escopeta davant dels guerrillers, que es pensaren que anava a disparar; un excombatent nacional que els maquis mataren a Pontaut, dos de Betrén morts per una bomba llençada per l'exèrcit, i un paisà que des del camió on viatjava s'estimbà prop de la Bonaigua.

A tot això, cal sumar-hi les víctimes indirectes, aquells que moriren durant la desbandada o durant el trajecte cap el sud: el cas de Manuel Almarcha, que va ser detingut a final de 1944 després de participar en l'operació; natural de Crevillent, va ser jutjat en consell de guerra a Alacant i va ser el darrer afusellat, a la mateixa ciutat, el desembre del 46. Tanmateix, les infiltracions posteriors a l'ocupació de la Vall d'Aran, produïdes ja des del mes següent, i les constants persecucions de l'exèrcit i guàrdia civil de guerrillers, provocaren nombroses víctimes guerrilleres durant el trajecte cap l'interior de l'Estat.

A part de les víctimes mortals, hi hagué nombrosos ferits, que foren assistits a diversos hospitals de campanya gràcies a l'organització d'un servei sanitari i assistencial integrat per uns 25 metges i practicants que havien lluitat en la Resistència; s'instal·laren hospitals a Louchon (brigades 11, 410 i 451), Couflens (brigades 471 i 526), Hospitalet-près-l'Andorre (brigada 15) i Sentein (brigada 9), des d'on els guerrillers ferits serien evacuats als hospitals de Purpan, La Grave o Varsòvia. Aquest darrer es fundà el mateix octubre de 1944 al barri de Saint-Cyprien de Toulouse, (amb alta concentració de refugiats espanyols i va

ser condicionat a partir d'un *chateau* d'un col·laboracionista alemany, confiscat per l'estat major de les FFI (Forces Franceses d'Interior) en profit de l'Agrupación de Guerrilleros Españoles i posteriorment arrendat, al número 15 del carrer Varsòvia. A l'hospital del mateix nom, arribaren bona part dels ferits de l'operació de la Vall d'Aran; fins i tot, segons algunes fonts, el cap del servei sanitari de l'operació, Diego Diaz Sánchez havia estat un dels fundadors. De fet, les primeres entrades van ser entre el 17 i el 26 d'octubre de 1944 i, en els tres primers mesos, es va atendre prop de 200 malalts, la majoria dels quals provenien de les divisions 99, 204 i 186. Segons el llibre d'admissió de malalts, la major part eren ferits de bala, però també hi hagueren d'altres casos vinculats a malalties, cas de reumatisme, bronquitis crònica, nefritis o tuberculosi.

Per últim, malgrat l'existència de llibres i obres que han tractat l'operació, encara resten pendents d'aclarir o de desenvolupar determinades qüestions. Un dels aspectes que ha generat controvèrsia ha estat el del paper del partit i, particularment, l'ordre de la retirada i la defenestració de Jesús Monzón. Sobre això ens podríem preguntar: tots els dirigents del PCE eren sabedors de l'operació? Hi hagué informacions realment objectives sobre la situació *insurreccional* a l'interior d'Espanya? Les possibilitats de derrotar a Franco existien? La responsabilitat va ser dels que ho planificaren o hi hagué negligències també de comandaments intermedis, com alguns guerrillers admeteren? Hi hagué problemes de comunicació rellevants entre l'Estat Major i les brigades guerrilleres? Foren també les ordres desproporcionades i excessivament generalistes, atenent el nombre de guerrillers i l'extensió del territori per ocupar? Són moltes les preguntes que resten obertes. Algunes serà difícil que tinguin una resposta unívoca però tant de bo les investigacions històriques futures donin llum sobre algunes.

Fins i tot, alguns guerrillers, desenganyats per la situació viscuda, confessaren que "hemos venido engañados. Nos decían que era una cosa pero ha sido otra" i, alguns, com *Pinocho*, acusaren d'haver estat víctimes "de una encerrona", que els deixaren entrar per després estomacar-los, ja que el servei d'informació de l'exèrcit franquista coneixia tots els detalls de l'operació, nombre de soldats, armament... Fins i tot, el general Miaja, segons algunes fonts, "consideraba posible y no le sorprendería que fuese una treta del propio Franco para fortalecer su posición en España".

No obstant això, més enllà d'aquestes malfiances, derivades possiblement de les discòrdies i prejudicis polítics vers el PCE i el PSUC per part dels seus adversaris, o pel mateix ressentiment d'alguns combatents per haver posat de forma inútil la vida en risc, la derrota tampoc no estava anunciada. Ni el pla militar era tan atrevit, ni l'objectiu polític tant forassenyat, ni la reacció de l'exèrcit, com assenyala l'expert i militar Fernández Baños i com es comprova en la xifra de víctimes, fou tan ràpida i eficaç.

Breus reflexions finals

L'operació *Reconquista de España* a la Vall d'Aran, el darrer gran conflicte armat al Pirineu, és sense cap mena de dubte un dels fets històrics més controvertits i alhora desconeguts del nostre passat recent. Les grans expectatives creades per les victòries aliades sobre el nazi-feixisme a tot Europa van generar una natural onada d'entusiasme i il·lusió entre els

exiliats republicans. Des de la derrota de 1939 i els durs i sacrificats anys de resistència clandestina a França, aquella tardor de 1944 s'obria per fi un horitzó de raonable esperança per a desenes de milers d'homes i dones que durant quasi una dècada havien posat les seves vides al servei de la causa de la llibertat i de la defensa de la República. El fracàs final no resta valor a una acció audaç i valenta que, en el context de les victòries militars dels aliats, tenia el noble objectiu de derrotar el feixisme i restaurar la democràcia i una legalitat republicana que fou crimalment arrabassada a tot un poble el juliol de 1936. Finalment, tampoc no podem deixar d'esmentar la manca d'interès i el nul suport per part de les que s'anomenaven *potències democràtiques*, per fer caure la dictadura franquista durant aquella tardor de l'esperança de 1944. Aquesta manca d'interès, quan no directament hostilitat, era el preludi d'una guerra freda que convertiria Franco en un aliat lleial i fiable, i al seu anticomunisme en un capital que va saber administrar convenientment per sobreviure a la desfeta del feixisme europeu i morir al llit en una altra tardor, tres llargues i doloroses dècades més tard. És per tot això que després de tanta foscor i oblit que aquell fugaç llampec d'esperança que va il·luminar la Vall d'Aran l'octubre de 1944 mereix ser conegut, recordat i estudiat.

Bibliografia

- AGUADO SÁNCHEZ, Francisco *El maquis en España*, San Martín, Madrid, 1975.
— *El maquis en sus documentos*, Madrid, Editorial San Martín, 1976.
- AGUDO, Sixto *Los españoles en la resistencia francesa y su aportación a la lucha antifranquista*, Saragossa, Una Luna, 2003.
- ÁLVAREZ Ange; DELICADO, Ivan et Roland *Guérilla antifranquiste du Levant. Crimes et falsifications, 1945-195. Quand Carrillo faisait éliminer des héros de la Résistance française*, Nîmes, Ardeo, 2014.
- ARASA, Daniel *Años 40: los maquis y el PCE*. Editorial Argos, Barcelona, 1984.
— *La invasión de los maquis: el intento armado para derribar el Franquismo que consolidó el Régimen y provocó depuraciones en el PCE*. Barcelona: Belacqua Ediciones, 2004.
- ARASANZ RASO, Joaquín *Los guerrilleros*, ed. autor, Huesca, 1994.
- ARÓSTEGUI, Julio; MARCO, Jorge *El último frente: la resistencia armada antifranquista en España, 1939-1952*. Madrid, Editorial Catarata, 2008.
- AZCÁRATE, Manuel *Derrotas y Esperanzas. La República, La Guerra Civil y la Resistencia*, Barcelona, Tusquets, 1994.
- BARCELÓ, Amadeo *¡Viva el maquis!, Tras las huellas de maquis, guerrilleros y clandestinos en el Bajo Aragón*, Loslibrosdelagitador Zaragoza, 2015.
- CARRAUX-GARIPUY, Janine *L'Hôpital Joseph-Ducuing et son projet : histoire, réalité et image d'aujourd'hui*, thèse de doctorat d'État en Médecine, Université Paul-Sabatier, Toulouse, 1987.
- CARRILLO, Santiago, *Memorias*, Barcelona, Planeta, 2006.
- CLUA MENDEZ, José Manuel *Cuando Franco fortificó los Pirineos, La Línea P en Aragón: Generalidades / La Jacetania*. 2004. Editorial Katia. Zaragoza.
— *Cuando Franco fortificó los Pirineos, La Línea P en Aragón: La Ribagorza y Sobrarbe*. 2007. Editorial Katia. Zaragoza.
- COMÍN COLOMER, Eduardo *La República en el exilio*, Barcelona, AHR, 1957.
- DÍAZ, B.; RECIO, A.; & MORENO, J. B. (coord.) (2023) *Maquis. La resistencia armada. Historia de la guerrilla antifranquista, 1939-1952*. Trea.
- ESTRUCH, Joan *El PCE en la clandestinidad. 1939-1956*, Madrid, Siglo XXI, 1982.
- GUERRA, Francisco *La medicina en el exilio republicano*, Universidad de Alcalá, Madrid, 2003.
- HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando "Carboneros, leñadores y maquis: Los guerrilleros españoles en Francia (1939-1950)". *Cuadernos republicanos*, 66, 2008, p. 99-120.
— *Los años de plomo. La reconstrucción del PCE bajo el primer franquismo (1939-1953)*, Barcelona, 2015, Crítica.

- *La frontera salvaje. Un frente sombrío del combate contra Franco Pasado y Presente*, Barcelona, 2018.
- HUESO, "CASTO", Juan *Informe de Guerrillas, Desde el valle de Aran a los montes de Cuenca*. Cuenca, Edición de Salvador F. Cava, 2004.
- FERNÁNDEZ PASALODOS, Arnau (2024): *Hasta su total exterminio. La guerra antipartisanista en España, 1936-1952*. Galaxia Gutenberg.
- GONZÁLEZ DEVIS, Raül *Tragèdies silenciades. Repressió franquista i maquis a les comarques del nord del País Valencià, Castelló, Universitat Jaume I - Universitat Rovira i Virgili*, 2016.
- *Entre la resistència i la supervivència: la Agrupación Guerrillera de Levante (1946-1952)* (tesis doctoral). Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2017.
- *Maquis i masovers. Entre la resistència, la supervivència i el terror*. Benicarló, Onada Edicions, 2018.
- *Guerrilleros y comunistas. La apuesta armada del PCE*, Benicarló, IET-Onada Edicions, 2021.
- GRANDES, A. *Inés y la alegría*, Tusquets, Barcelona, 2010.
- MARICHAL, Juan; TUÑÓN DE LARA, Manuel; GIRAL Francisco, i altres *El exilio español de 1939, II*, Madrid, Taurus, 1979.
- MARÍN VALENCIA, Alberto *Espanoles en la resistencia francesa (1940-1945)*, Universitat de Barcelona, 2019, Barcelona.
- MARTÍ BIELSA, Lluís *Uno entre tantos. Memorias de un hombre con suerte*, Barcelona, El Viejo Topo, 2019.
- MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando *Hasta su aniquilación total: el ejército contra el maquis en el Valle Arán y el Alto Aragón, 1944-1946*, Madrid, Almena, 2002.
- *El maquis. Una cultura del exilio español*, Zaragoza, Delsan, 2007, p.218-223.
- MARTORELL, Manuel *Jesús Monzón, el líder comunista olvidado por la historia*, Pamplona, Pamiela, 2000.
- MOLANÉS PÉREZ, Pablo "El Hospital Varsovia de Toulouse, un proyecto del exilio español". 17, 35, 2013, disponible en: <http://dx.doi.org/10.7184/cuid.2013.35.06>
- MORENO GÓMEZ, Francisco *La resistencia armada contra Franco. Tragedia del maquis y la guerrilla*, Madrid, Editorial Crítica, 2001.
- SERRA FRIGOLA, Josep (2022) *Obrint camins de llibertat. Maquis a Catalunya: els guies i les seves rutes al Pirineu català i andorrà*. Amical Antics Guerrillers de Catalunya.
- PONS PRADES, Eduardo *Guerrillas españolas*, Barcelona, Editorial Planeta, 1977.
- RODRÍGUEZ, E. (2005) *Els maquis*. Cossetània Edicions, Valls.
- SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran *Maquis en el Alto Aragón. La guerrilla en los Pirineos Centrales. 1944-1949*, Lleida, Milenio, 2011.
- *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*, Lleida, Pagès Editors, 2008.
- *Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945)*, Milenio, Lleida, 2001.
- *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort del Caracremada*. Lleida, Pagès Editors, 1999.
- SERRANO, Secundino (2006) *La última gesta. Los republicanos que vencieron a Hitler (1939-1945)*, Madrid, Punto de Lectura.
- VIÑAS, Àngel *Franco, Hitler y el estallido de la Guerra Civil: Antecedentes y Consecuencias*, Alianza, Madrid, 2001.
- VVAA *Cisquet, un maqui olot*, Associació Catalana de Presos Polítics, Barcelona.
- YUSTA, Mercedes *Guerrilla y resistencia campesina. La resistencia armada contra el franquismo en Aragón (1939-1952)*, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2003.
- ¿"Miseria de la teoría"? La historiografía de la guerrilla antifranquista, en busca de un marco teórico», en PEIRÓ Ignacio, FRÍAS Carmen (ed.), *Políticas del pasado y narrativas de la nación en la España contemporánea*, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2016, p. 119-144.
- ZARAGOZA FERNÁNDEZ, Luis "Radio Toulouse y la invasión del Valle de Arán", *Redes.com: revista de estudios para el desarrollo social de la Comunicación*, N.º. 5, 2009, p.123-144.

Documentals

- AMAT, Jorge *Le Val d'Aran. Les guèrrillers espagnols en France*. <https://www.youtube.com/watch?v=MJdrh9A8ANQ>
- CANALS, Enric *Jesús Monzón, el líder oblidat per la història*, 2011. https://www.youtube.com/watch?v=kGKp_Hg1zWk
- MONESMA, Eugeni, (dir.) *Las ilusiones perdidas. La invasión del valle de Arán*, 2005.
- PLANAGUMÀ, Marc *Cisquet i el seu germà*, 2021.
- FONSECA, Bonifacio; MARTÍNEZ, Félix; & BOYA, Mireia (Ariuan) *Aqueth dia i auie ua nõça: era arribada des maquis en Aran*, 2014.